

Miru György

Politikusok és tudósok. Az Akadémia a dualizmus idején

A 19. század, Magyarországon inkább a század második harmadától, a tudomány professzionalizálódásának az időszaka. A tudomány zárt rendszer, normáit és teljesítményeit kívülről nehéz megítélni. Ezért számos verifikációs eljárás alakult ki a tudományos igazságok és teljesítmények értékelésére. Ebben alapvetőek azok a viták és tágabb diskurzusok, amelyeket a tudomány művelői folytatnak egymással. De fontosak az intézmények is, a tudományos társaságok, akadémiák, amelyek nemcsak fórumot biztosítanak a tudományos működéshez, hanem közvetítik is annak eredményeit a nyilvánosság felé, s kialakítják, megerősítik a tudósok reputációját. A tudományt a 19. században még mindig nagyon kevesen művelték, mégis a nyilvánosság köreinek bővülésével a tudományos eredmények iránti érdeklődés is növekedett, s a tudomány társadalmi beágyazottsága is fokozatosan erősödött.

A Magyar Tudós Társaság elsősorban nyelvművelő feladatokkal alakult meg. Ezért is ismerte el az alkotó, irodalmi tevékenységet. A nyelvművelés kezdetektől fontos vonulata lett az akadémiai vállalkozásoknak. Nemcsak a magyar nyelv szótára készült el, hanem ösztönzést adott szakszótárak megírására, a szakszókincs összegyűjtésére is. Ebben a folyamatban alakult ki számos tudomány szaknyelve is, hiszen az intézmény a tudományok magyar nyelven történő művelését is céljának tekintette. A Tudós Társaság elsősorban nemzeti intézmény volt, így kezdetektől belekerült a politika terébe. Talán ennek is köszönhető, hogy irányítói művelt, a tudomány világában is otthonosan mozgó személyek voltak, akik politikai tevékenységükkel alapozták meg közéleti ismertségüket, presztízsüket, vagy elsősorban politikusok voltak. A Társaság nemcsak a magyar irodalom kiemelkedő képviselőit, hanem politikusokat is tagjai sorába fogadott, főleg az igazgatósági és tiszteleti tagok közé. A politikai és szakmai mező metszéspontjain komoly küzdelmeket kellett vívni az igazgatótanács befolyásának csökkentésére, illetve az irodalmi-nyelvi jelleg helyett a tudományművelés szerepének erősítéséért.¹

Az Akadémiát a dualizmus éveitől is politikusok vezették. Ez azért is alakulhatott így, mert a kor politikusai általános politikusok voltak, többféle politikusi habitust és szerepet voltak képesek integrálni. Többségük képzett is volt, de a szakismeretek nem differenciálódtak, illetve specifikálódtak még teljesen, így több területen is megállhatták a helyüket. A dualizmus kori politikai elitben volt egy csoport, amelynek felkészültsége és szakmai elmélyültsége a tudományosság színvonalát is elérte, de mégsem számítottak professzionális tudósnak. Talán épp az akadémiai tagságuk és vezető szerepük kölcsönözte nekik a tudósi presztízszt. A tudományos élet, a maga eltérő kiválasztódási mechanizmusával némiképp oldhatta is az amúgy az egész korszakban meghatározó státuszelit kiválasztódását. Az Akadémia a dualizmus éveire, néhány más társulattal együtt, rangot és elismertséget vívott ki magának, így az abban való szerepvállalás nem a politikus, közéleti

¹ Szentgyörgyi 1973. 5–44.; Pach–Vörös 1975. 9–51.; Czinege 2023. 26–30.; Vaderna 2023. 238–240. Az igazgatótanács első tagjait a négy alapító jelölte ki, majd a testület magát egészítette ki 1869-ig, és tagjai közül választotta meg az elnököt és a másodelnököt. Belegyezésüktől függött a Tudós Társaság működésének minden lényeges megnyilvánulása. Szentgyörgyi 1973. 67–68.

ember pótcselekvése volt, hanem komoly mértékben emelhette a politikus reputációját, segíthette karrierútját.²

Átmeneti évek és új kezdetek

Az abszolutizmus évei alatt a Tudós Társaság is válságos időszakot élt át. Félő volt, hogy megszűntetik, illetve, hogy beolvasztják a bécsi Akadémiába. Ezt ugyan elkerülte, de új tagokat nem választhatott, illetve nyilvános nagygyűléseket sem tarthatott, egy ideig az igazgatótanács sem ülésezhetett. Az alapszabályok felülvizsgálata évekig húzódott, csak 1858 decemberében tarthatott a Tudós Társaság nagygyűlést, választhatott új tagokat, illetve oszthatta ki a jutalmakat. Érthető, hogy ezek a hatások a Társaság nemzeti és nyelvművelő karakterét erősítették fel. Az időközben elhunyt első elnök gróf Teleki József utódául választott gróf Dessewffy Emil az 1858. december 20-i nagygyűlésen elmondott beszédében gróf Széchenyi István 1842-es nyelvi programját idézte fel.³

Dessewffy elnöki működésének jelentős eredménye volt a Társaság pénzügyi alapjainak kibővítése és az akadémiai palota megvalósítása. Mellette 1855-től báró Eötvös József lett az alelnök, aki Deák Ferencsel együtt az év tavaszától az igazgatótanácsnak is tagja volt. 1861 végétől Toldy Ferencet Eötvös barátja, Szalay László váltotta a titoknoki (titkári) állásban, így a már korábban a jegyzői és másodtitkári pozíciót betöltő Csengery Antallal együtt, aki ekkor már Deák köréhez tartozott, megnövekedett a Társaság vezetésében az egykori centralista csoport tagjainak befolyása.⁴ Eötvös és köre új tudománypolitikai elvek érvényesítését tűzte ki célul. Erősíteni akarták a tudományos szempontokat, sőt a természettudományok szerepét is. Eötvös, Szalay és Csengery kezdeményezte a Matematikai és Természettudományi Bizottság felállítását. Miután Eötvös 1866. március 18-án elnyerte az elnöki tisztséget, ezek a törekvések jobban realizálódhattak.

Eötvös egy éven belül vallás- és közoktatási miniszter lett gróf Andrássy Gyula kormányában, így a hazai kultúrpolitika irányítása az ő kezében összpontosult. Miniszteriumában számos akadémikus dolgozott. Az előző elnök, Dessewffy Emil 1867. január 28-i gyászünnepélyén elmondott beszédében az Akadémia és a nemzeti mozgalom kölcsönhatásait, a nemzeti ügy védelmét fejtette ki. Elődjét, eltérő politikai felfogásuk ellenére, a nemzet anyagi és szellemi fejlődéséért áldozatosan küzdő hazafiként méltatta, s beemelte őt (és vele együtt konzervatív társait) a nemzeti panteonba. Tudósként azonban úgy emlékezett rá, mint aki a szaktudós magasabb követelményeinek nem felelt meg, akit elsősorban a gyakorlati tevékenység vonzott, s a tudományok terén sem az elméleti kérdések, hanem a mindennapi tapasztalatból leszűrt problémák megoldása vezetett. Eötvös határozottan vallotta, hogy a megváltozott körülmények közt az Akadémiának is változnia kell, így fő célnak már nem a nemzetiség, nemzeti jelleg erősítését tartotta, hanem a tudomány művelését, mivel szerinte a tudományok mozdítják előre a haladást, az pedig a nemzeti ügyet.⁵

² Ilonszki 2009.; Zárug 2021. Zárug Péter Farkas a közelmúltban egy egész könyvet írt a dualizmus korának MTA elnökeiről. Azonban szempontjai és kategóriái nem igazán relevánsak, elsősorban a történeti kontextus többszöri félreértése miatt.

³ Szentgyörgyi 1973. 45–60.; Pach–Vörös 1975. 87–92.; Deák 2023. 37.

⁴ Pach–Vörös 1975. 90–97.; Deák 2023. 39–40.; Soós 2023. 246–249.

⁵ Eötvös 1867a. 4–16.; Gángó 2023. 46–47.

Alig három nappal később, közgyűlési elnöki megnyitó beszédében már azt hirdette, hogy olyan kor köszöntött be, amikor a tudományok jelentős hatást gyakorolnak az életre. Eredményei köztulajdonná válnak, s egyre többen foglalkoznak azzal. A természettudományok fejlődése, eredményeinek ipari hasznosítása miatt szembetűnő, de szerinte a társadalomtudományok is hozzájárulnak a haladáshoz, hiszen a társadalomban is törvényszerűségek uralkodnak, s a kor polgárosodási folyamatában számos korábbi, utópikusnak tűnő gondolat valósággá vált. A tudományos felfedezések egyéni kutatómunka eredményei, s az Akadémia feladata, hogy koordinálja és orientálja a tudósokat munkájuk során, illetve biztosítsa eredményeik felhasználását. Az intézmény küldetését többnek gondolta, mint a nemzeti célok elérését, bár a tudósok egy nemzet haladásáért dolgoznak, de azon keresztül az emberiség általános fejlődését is előmozdítják, mivel az egyik nemzet megosztja a másikkal eredményeit. A tudományos kutatás így nemcsak az egyes nemzetek érdekében folyik, hanem egyben át is hidalja a nemzetek közti ellentéteket.⁶

Későbbi ünnepi megnyitóbeszédeiben is hű maradt tudomány- és művelődéspolitikai elveihez. Hangsúlyozta az Akadémia megváltozott feladatát, a tudományos szempontok erősítését és a tudomány demokratizáló hatását. Azt vallotta, hogy az egyes nemzeteknek a civilizációs fejlődés részesévé kell válniuk, hiszen attól függ jólétük és nagyságuk. Visszatérő gondolata volt, hogy a tudomány a hithez hasonlóan közös civilizációs vívmány, amely egyesíti az emberiséget. A tudomány nemzetközi jellegét valló szemléletének köszönhetően, alelnöksége és elnöksége idején, támogatva Szalaytól, majd az új titkártól, Arany Jánostól, számos külföldi tudós lett az Akadémia külső tagja, amely tovább emelte az intézmény rangját. A kor jeles természettudósai (Alexander von Humboldt, Michael Faraday, Robert Bunsen, John Herschel, Charles Lyell) mellett a neves statisztikus Adolphe Quetelet, illetve azok a történetírók, politikai gondolkodók és filozófusok, akik nagyban meghatározták az egykori centralista csoport szellemi horizontját: François Guizot, François Mignet, Augustin Thierry, Alexis de Tocqueville, Adolphe Thiers, Elias Lönnrot, Ernest Renan, Paul Janet és John Stuart Mill. Többségükről Eötvös barátja, egy későbbi akadémiai elnök, Trefort Ágoston fog majd emlékbeszédeket tartani.⁷

Eötvös elnökségének további érdeme volt, hogy 1869-re sikerült elfogadtatnia az Akadémia új alapszabályait, amellyel felváltották az abszolutizmus kori, részben kikényszerített szabályozást, illetve beintegráltak korábbi reformszándékokat és a működésben már alkalmazott szervezeti módosításokat. Vallas Antal és Almási Balogh Pál már az 1840-es években javasolta a tudományos jelleg erősítését, a természettudományok szerepének növelését és az osztályok beosztásának módosítását, de sem akkor, sem pedig 1848-ban nem sikerült a Társaság működését megreformálni. Az új alapszabályok a korábbi hat osztály helyett három osztályba tömörítették a tudósokat, a nyelv- és széptudományi, a bölcsészeti, társadalmi és történeti tudományok, valamint a matematikai és természettudományok osztályaiba. Az osztályok autonómiája növekedett az osztályelnök és az osztálytitkár irányítása mellett. A levelező tagok az osztályüléseken szavazati jogot kaptak. Az osztályokon belül már az ötvenes években kialakult a szakbizottsági rendszer, amely alkalmas volt az egyes tudományágak fejlesztésére. Ezek szerepe tovább erősödött. Az igazgatótanács csak 12 tagja erejéig egészíthette ki magát, másik 12 tagját a nagygyűlés választotta meg. Hatásköre is lecsökkent, a működési feltételeket és az anyagi háttérrel biztosította,

⁶ Eötvös 1867b. 3–6.; Pach–Vörös 1975. 95.; Gángó 2023. 47–48.

⁷ Eötvös 1868. 3–6.; Trefort 1881.; Trefort 1887b.; Gál 1969.; Szentgyörgyi 1973. 71–72.; Pach–Vörös 1975. 97.; Gángó 2023. 48.

csak a gondnokot és az ügyészt választotta, a szakmai kérdésekbe többé nem volt beleszólása. Az új tagokat az osztályok jelölték és a nagygyűlésen választották meg, az elnököt, a másodelnököt és a főtitkárt pedig az elegyes ülésen a tiszteleti, a rendes és igazgatósági tagok. Eötvös maga utolsó elnöki közgyűlési nyitóbeszédében úgy értékelte a reformot, hogy az addig elsősorban nemzeti szempontoknak megfelelő, nyelvészeti és irodalmi feladatokat ellátó Akadémia ezután inkább a tudományokra irányíthatja tevékenységét, mert a tudományosság szerepe megnövekedett a világban. A munkamegosztásban, a tudományos tevékenység specializálódásában látta a további fejlődés lehetőségét. Általánossá vált az a vélemény, hogy az új alapszabályokkal az Akadémia nyelvművelő társaságból végképp tudományos intézménnyé alakult át, ami a nyelvműveléssel is szaktudományi szinten foglalkozott. Mások visszafogottabban értékelték a reformok eredményeit, miszerint az eredeti szándékok ellenére nem sikerült a nyelvművelő jelleg megtörése.⁸

Az Akadémia kiteljesedése az eötvösi alapokon

Eötvös utóda az elnöki székben alelnöke, Lónyay Menyhért lett, aki egy fél év múlva közös pénzügyminiszeri tárcáját a magyar miniszterelnöki hivatalra cserélte, vagyis politikai karrierjének éppen a csúcsára ért. Bár ez a karrier hamarosan megtört, a kormányfőt korrupciós vádakkal buktatták meg 1872 végén, de ő reménykedett a visszatérés lehetőségében, hiszen elsősorban politikusi ambíciói voltak. Ez azonban nem következett be, egy darabig még tagja maradt az országgyűlésnek, majd onnan is kihullott, így az akadémiai elnökség fel is értékelődött szemében. Lónyay a politikában pénzügyi szakembernek számított, publikációi is főleg közgazdasági tárgyúak voltak. Később akadémiai elnökként nagy erőfeszítéseket tett az alapító, Széchenyi István irathagyatékának megvásárlásáért és feldolgozásáért. Alelnökével, Csengery Antallal együtt rendezte az Akadémia pénzügyeit, a testület minden adósságát törlesztette, tiszta vagyona pedig meghaladta a kétfélmillió forintot, így működése biztos alapokra helyeződött. A kiegyezés után az Akadémiát a költségvetés is támogatta meghatározott feladatok ellátására, kiadásainak több mint 70%-át azonban a közadakozásból összegyűlt vagyon kamatai fedezték.⁹

Lónyay nagy tisztelője és barátja volt Eötvösnek, s első elnöki megnyitóját is az ő méltatásával kezdte, mégis az Akadémia történetét felidéző beszédében az intézmény nyelvegységesítő, nyelvművelő szerepét emelte ki. Vagyis a nemzeties irányra és a tudós hazafias kötelességeire helyezte a fő hangsúlyt, amivel lényegében visszavonta elődje programját.¹⁰ Eötvös halálának évfordulóján, 1872. február 2-án megrendezett emlékünepségen, az elhunyt régi barátjához és sógorához, Trefort Ágostonhoz fordult segítségért a beszéd elkészítésében. Trefort Lónyay nevében egy teljes emlékbeszédet írt, de Lónyay csak jegyzetként használta fel a szöveget, saját beszédébe illesztve annak főként életrajzi részleteit. Mindamellet személyes emlékeire és Eötvöshöz fűződő viszonyára is kitért benne. Trefort szövegéhez képest több politikai részletet is közölt, így az 1848-as eseményekről, a kiegyezési tárgyalásokról is bővebben szólt. Trefort érzékeny, a magánéletre is kiterjedő, Eötvös vívódásait és jellemfejlődését is bemutató szövegbe szötte bele

⁸ Eötvös 1870.; Szentgyörgyi 1973. 20–33., 65–71.; Pach–Vörös 1975. 47–51., 89., 98., 139–148., 160–162.; Gángó 2023. 50–51.

⁹ Szentgyörgyi 1973. 73–79.; Pach–Vörös 1975. 150–151., 155–157., 176–180.; Cieger 2008. 331–470.; Cieger 2023.

¹⁰ Lónyay 1871.; Gángó 2023. 48–49.

a fontosabb életeseményeket és műveket. Lazán szerkesztett, mégis eredeti élettörténetet adott elő. Lónyay beszéde felütésében azt a reményét fejezte ki, hogy mivel a nemzet ura lett saját sorsának, szabad intézményeiben tér nyílik a szabad munkálkodásra, így fellépnek majd olyanok, akik pótolni tudják az elhunyt elnököt. Azonban most a veszteség még felmérhetetlen, hisz Eötvösben egy államférfit, kiváló szónokot, költői lelket, elmélyült tudóst és egy érzékeny bölcselőt veszített a nemzet. Élettörténetét a nemzeti ébredés és a nemzet civilizációs teljesítményéért folytatott áldozatos tevékenység nemzedéki narratívájában adta elő.¹¹

Nem sokkal azután, szeptember 4-én Trefort vallás- és közoktatásügyi miniszter lett Lónyay kormányában, nem a beszéd megírásának jutalmaként, hanem már korábban is ő volt a tárca várományosa, de nem akart közvetlenül Eötvös örökébe lépni. Az átmeneti időt Pauler Tivadar, az Egyetem jogászprofesszora töltötte ki, aki átadva a hivatalt Trefortnak, az igazságügyi minisztériumot vette át, s azt kisebb megszakítással 1886-ban bekövetkezett haláláig vezette, sőt Csengery Antal halála után az Akadémia alelnökévé is megválasztották. Láthatóan a dualizmus első évtizedeiben a Deák-, majd Szabadelvű párti politikusok foglalták el az Akadémia vezető tisztségeit.¹²

Trefortot, aki a hatvanas években több emlékbeszédet is tartott az Akadémia kültagjai, Tocqueville, Macaulay és Riehl felett, hivatali teendői elvonták az akadémiai aktivitástól. Persze miniszterként támogatta a testületet, valószínű annak is szólt, hogy 1874-ben igazgató taggá választották, de azután is inkább miniszter maradt, mint akadémikus. A tárca vezetőjeként hallatlan nagy munkát végzett a hazai közoktatás és művelődés fejlesztéséért. Hivatala elfoglalásakor az oktatás mindhárom szintjét egyformán fontosnak tartotta, eredményei mégis inkább a közép- és felsőoktatás terén voltak kimagaslóak. Új tanterveket léptetett életbe (1879), elfogadtatta a középiskolai törvényt (1883), megreformálta a tanárképzést és kidolgozta a tanári képzés feltételrendszerét. A felsőoktatásban fejlesztette az új egyetemeket, kiépítette a művészeti felsőfokú képzést, számos infrastrukturális bővítést hajtott végre. Új tanszékeket és intézeteket létesített, főként az orvosi, műszaki és természettudományos képzést fejlesztette, a bölcsészkaron pedig elindította a szeminárium rendszert.¹³

Trefort Eötvösről írt emlékbeszédében nem tért ki nagy művének, az *Uralkodó eszmék*-nek a részletezésére, Lónyay viszont hosszabban foglalkozott a művel, azt történettudományi és államtudományi vizsgálatoknak tartva. Szerinte nem elméleti okoskodás, hanem tapasztalatok és történeti ismeretek alapján elemezte a szerző azokat az eszméket, amelyek az első francia forradalom óta a kontinentális Európa politikai folyamatait mozgásba hozták, hogy aztán megpróbálja azok látszólagos ellentéteit feloldani. Lónyay úgy vélte, hogy a jelen korban a korszakműven túl a civilizáció és a közművelődés általános terjesztése vált meghatározóvá. Trefort, az emlékbeszédek nagy mestere, még egyszer foglalkozott Eötvössel az Akadémián. Amikor a nyolcvanas évek elején kezdett visszatérni a tudományos testület fórumaira, maga kezdeményezte, hogy Eötvös halálának évfordulóján, az 1883. január 29-i összes ülésen felidézzék az egykori barát emlékét, fő művéről, az *Uralkodó eszmék*ről tartott értekezésével. Az értekező szerint a könyv, amely az 1848-as események benyomása alatt keletkezett, a magyar nyelven írt legjelentősebb államtudományi munka, amely azokat a kérdéseket fejtegeti, amelyeket egykor Montesquieu vagy

¹¹ Lónyay 1872.; Gángó 1998.

¹² Pach–Vörös 1975. 155–158.

¹³ Mann 1982. 68–138.; Míru 2023. 70–71.

Tocqueville. Trefort pontos és értő olvasatát nyújtja a műnek, rekonstruálja az abban megfogalmazott problémákat és a rájuk adott válaszokat a koreszmék összefüggéseiről, a polgárosodó társadalmak előtt álló perspektívákról. Az értekező, mivel politikusként és publicistaként is a szabadság kérdése érdekli, közvetíti a mű lényegi gondolatát, hogy a modern államok szerepe a szabadság kiteljesítése, de a hatalmi koncentráció veszélyével szemben is védelemre van szükség.¹⁴

Trefortot 1885. május 28-án választották elnökké, ezzel megszakadt az a sorozat, hogy az alelnök lépjen a megüresedett elnöki pozícióba. Pauler az alelnökségről is lemondott, de azt a testület nem fogadta el. Csak a következő évben bekövetkezett halála után vette át az alelnökséget Stoczek József mérnök, műegyetemi tanár, a III. osztály elnöke. Korábban már úgy döntött az Akadémia, hogy az alelnök ne legyen újraválasztható, vagyis három éves hivatali ideje után egy másik szakágból érkező tudósnak adja át a helyét. Trefort elődjéről is emlékbeszédet tartott az 1885. május 31-i ünnepi ülésen. Bár Lónyayval kapcsolatuk szintén baráti volt, a beszéd kevésbé volt személyes, inkább tényszerűen ismertette az elhunyt pályájának fontosabb eseményeit, és részletesen foglalkozott a kiegyezési tárgyalásokon betöltött szerepével. Aznap a főtitkár, Fraknói Vilmos, aki már Arany János visszavonulása óta végezte az adminisztratív teendőket, az éves jelentése végén felidézte Eötvös József tevékenységét, és utalt a kultuskormányzat és az akadémiai elnöki pozíció ismételt egyesítésére. Szerinte már nem az Akadémia szorul az állam erkölcsi és anyagi támogatására, hanem a megerősödött intézmény nyújthat segítséget a nemzeti és közművelődési feladatok megoldásában.¹⁵

Trefort jelezte, hogy elődei nyomdokain kíván haladni, de úgy látta, hogy a változó körülmények közt átalakulnak a testület feladatai is. Tudós társaival közölte, hogy mivel a magyar nyelv használata általánossá vált, ezért a tudomány fejlesztésére helyezi a fő hangsúlyt, sőt azt is kijelentette, amit persze a nyilvános üléseken nem, hogy az Akadémiának nem hivatása a szépirodalmi művek ösztönzése. Határozottan elkötelezte magát a természettudományok fejlesztése mellett, mert azok átformálják az emberek gondolkodását, megalapozzák a gazdaság fejlődését, és a higiénia, a közegészségügy javításával közvetlenül is hatnak az életfeltételekre. Ezt az összefüggést csaknem mindegyik nyilvános beszédében megfogalmazta, ahogy azt is, hogy a tudományoknak kiemelten fontos szerepe van a polgárosodás előmozdításában, a nyugati fejlődési minták követésében. Miniszterként jelentős mértékben fejlesztette az egyetemi tudományos kutatásokat. Ezek és az egyre inkább szakosodó tudományos társaságok mellett felmerült, hogy szükség van-e még az Akadémiára. Trefort kiállt az intézmény mellett, hogy az a tudományt önmagáért művelhesse. Utolsó elnöki beszédében reagált az Akadémiát ért konzervatív támadásokra, amelyek főleg a természettudományok művelői ellen irányultak. Az elnök védelmébe vette a kritikai szellemet és a tudományos kutatás szabadságát, hiszen anélkül az Akadémia működése is érdektelenné válik. Korábban inkább egy katolikus–protestáns ellentét vált kitapinthatóvá, Eötvös és Trefort egyházpolitikáját is bírálat érte, amelyet a hamarosan bekövetkező egyházpolitikai küzdelmek sem tompítottak, később modernitás-ellenesség, a természettudományos világkép terjedésétől való félelem erősödött fel.¹⁶

¹⁴ Lónyay 1872. 12–13.; Trefort 1881. 1–84., 209–233.; Trefort 1883.; Gángó 2006. 276–278.

¹⁵ Fraknói 1885. 17.; Trefort 1885.; Szentgyörgyi 1973. 80–81., 84.; Pach–Vörös 1975. 146–148., 156–157.; Bárány 2023.; Miru 2023. 71–72.

¹⁶ Trefort 1886.; Trefort 1887a.; Trefort 1888.; Szentgyörgyi 1973. 84–86.; Pach–Vörös 1975. 152–153., 157., 163., 165.

Újabb szellemi áramlatok és feszültségek a századfordulón

Trefort halálával egy belső cezúrát húzhatunk a dualizmus kori akadémiai elnökök sorában. Eddig olyanok töltöttek be vezetői tisztséget, közel azonos nemzedékhez tartozva, akiknek a pályája még a reformkorban indult. A következő elnök, báró Eötvös Loránd 1848-ban született, tehát már egy egészen más generáció képviselője volt. Abban is eltért elődeitől, igaz később belekóstolt a politikába, hogy tudományos karrierje révén, sőt nemzetközi ismertséget szerezve került a testület élére. Ráadásul ő volt az első természettudományokkal foglalkozó elnök.

Családi háttere, körületekintő képzése, s apja, mint az leveleiből kiderül, figyelmes gondoskodása, bölcs felkészítése a felnőttkorra nagy lendületet adtak a fiatal Eötvösnek, aki persze nem volt ambíciók híján. Felsőfokú tanulmányait a pesti, a heidelbergi és a königsbergi egyetemeken végezte, 1870-ben doktorált, majd hazatérve a pesti egyetemen kezdett tanítani. Egyetemi karrierje szélesebb volt, 1872-ben Pauler Tivadar miniszter, a család régi barátja, már rendes egyetemi tanári kinevezésre terjesztette fel. 1873-ban az Akadémia levelező, 1883-ban rendes tagja lett, 1875-től átkerült a Kísérleti Fizika Tanszékre, amelyet 1878-tól már ő vezetett. Modern laboratórium és szertár állt rendelkezésére kísérletei folytatására, így születtek meg azok az eredményei, amelyek tudományos rangot és nemzetközi ismertséget hoztak számára. Geofizikusként a gravitációs mérésekhez kifejlesztette a torziós ingát, amely azt is szemléltette, hogy az alapkutatások miként használhatók fel az alkalmazott kutatásokban. A tudós Eötvös komoly társadalmi és tudományszervező aktivitást is kifejtett, az Egyetem mellett több más tudományos szervezetben, így az Akadémián is. Később elnökként társadalmi kötelességükre figyelmeztette tudós társait, miközben a modern nyilvánosság szükségességével és persze ellentmondásaival is számot vetett. 1889. májusi megválasztásakor mind az elnökjelöltségtől visszalépő politikusoknál, mind pedig közvetlen elnök-elődeinél fiatalabb volt, s 16 évnyi elnökségének sem a halál vetett véget, hanem az önkéntes távozás, hogy ismét teljesértékű kutatómunkát végezhesen. Az alelnök az addigi főtitkár Fraknói lett, s míg az elnököt rendszeresen újraválasztották, az alelnökségben három évente változtak a tudósok. A megüresedett főtitkári állásra az új elnök a fizikus és nyelvész Szily Kálmánt választotta maga mellé, aki szinte végig segítette munkáját. Ezzel a III. osztály átvette a kezdeményezést, például olyan ügyrendi változtatással, amely két-két alosztályra tagolta az osztályokat.¹⁷

1889. június 24-én első elnöki beszédében kijelentette, hogy a magyarság nemzeti léte már biztosított, ezért arra kell törekednie, hogy műveltségben utolérje a legfejlettebb nemzeteket. Egyben elutasította az eredeti szokásokra, etnográfiai kuriózumokra történő túlzó hivatkozásokat, amelyekben sokan a nemzeti jelleg védelmét látták. Szinte apja gondolatait idézte fel a tudomány nemzetköziségéről, a nemzetek közti tudástranszferről, amikor azt fejtegette, hogy az egyes nemzetek ugyanazt a tudományosságot fejlesztik, építik. De szerinte a tudományban is megnyilvánulhatnak a nemzeti sajátosságok, nem kell annak őrzése miatt idejétmúlt kulturális mintázatokhoz ragaszkodni. Életkora és addigi pályája ellenére nem hirdetett gyökeres reformokat, inkább megerősítette az Akadémia hagyományait, célkitűzéseit és addig elért eredményeit.¹⁸

¹⁷ Eötvös 1895. 323–325.; Pach–Vörös 1975. 157–160.; Schwarczwölder 2023.

¹⁸ Eötvös 1889.; Eötvös 1891. 322–323.; ld. még Eötvös 1895.

Eötvös nem volt apolitikus, tagja volt a felsőháznak, elnökként megemlékezett a szabadságharc mártírjairól, s Kossuth halálakor, kényes helyzetben, úgy döntött, hogy az Akadémiának osztoznia kell a nemzet gyászában, ezért testületileg vegyen részt a temetésen. Ezzel nem vágta el a politikai karrierlehetőséget, hisz az év nyarán az egyházpolitikai küzdelmek közepette kibontakozott politikai válságban elvállalta a vallás- és közoktatási miniszterséget. Rövid miniszterségének gyakorlati eredménye az apjáról elnevezett Eötvös Collegium volt, amely francia mintára a tanárképzés, de egyben a tudós utánpótlás nevelésének műhelye lett. A tudománynak élő Eötvös tehát nem összpontosította kezében a magyar kultúrpolitika irányítását, mégis elnökként állást foglalt a kor szellemi áramlatairól. Visszatérően bírálta a konzervatívva váló és egyre türelmetlenebb nacionalizmus kiüresedő megnyilvánulásait, az erősödő idegenellenességet, az elzárkózó nemzeti öncélúságot és elfogultságot, amelyet a millennium is felfokozott. Ehelyett Széchenyi örökségét vallotta, és szellemi felsőséget ajánlott, ezért mindig hangsúlyozta a tudományok szerepét a fejlődésben és a nemzetek közti megértésben, együttműködésben. Azt is kijelentette, hogy a nemzetközivé váló tudomány nem tesz kozmopolitává, sőt a tudományos eredmények idegen nyelven történő közlését is védelmébe vette. A tudományok értékét a tudományos igazság keresésében látta, nem pedig közvetlen hasznossági szempontok követésében, amely az alkalmazott tudományok esetében nyilvánvaló volt, s a „nemzeti” stúdiumok, irodalom, nyelvészet és történelem kapcsán is nagyobb hangsúlyt kapott.¹⁹

Treforthoz hasonlóan Eötvös Loránd is szembesült azzal, hogy a szaktudományok felé forduló, egyre exkluzívabb intézmény már nem vált ki akkora figyelmet a társadalom részéről. Szerinte az Akadémia népszerűsége azért is csökkent, mert nemzeti és politikai funkciói háttérbe szorultak. Az Akadémia a tudományos infrastruktúrában is lemaradt, egyes minisztériumok kísérleti és kutatóintézeteket állítottak fel saját felügyeletük alatt, s az egyetemeken is számos modern, jól felszerelt intézet és laboratórium alakult. A kormányzat szakkérdésekben ezektől gyorsabban jutott válaszokhoz, mint az Akadémia lassan működő testületeitől. Az egyetemi szférához is kötődő elnök megpróbálta megvédeni az Akadémiát az egyetemekkel szemben, hangsúlyozva annak integratív szerepét a nagy feladatok teljesítésében, s nem utolsósorban nemzeti jellegét. Gondot jelentett a tudományos utánpótlás is, az Akadémiának nem volt fiatal kutatókat nevelő intézménye. Ezt némileg oldotta, hogy az osztályok alá rendelt szakbizottságokba külsőöket is bevontak, akik ott előadhatták értekezéseiket. Ők persze később felvételt nyerhettek az Akadémia tagjai közé. Az elnök és főtítkára új anyagi forrásokat is szerzett, amelyekből új jutalomdíjakra, ösztöndíjakra is futotta.²⁰

Aztán Eötvös távozásával visszaállt a régi rend, hiszen az 1905. november 27-én megválasztott új elnök, Berzeviczy Albert nem tudományos teljesítményének, hanem politikai múltjának köszönhette pozícióját. Persze államtudományi doktorátussal rendelkezett, s 1878 és 1881 között jogtörténetet, közgazdaságtant és politikatudományt tanított az Eperjesi Kollégiumban, ugyanakkor a megyei közigazgatásban is tevékenykedett, majd országgyűlési képviselő lett, s Trefort minisztériumában gyorsan eljutott az államtitkári állásig, amelyet 1894-ig töltött be. Tisza István első kormányában pedig már ő volt a vallás- és közoktatási miniszter. Hivatali ideje alatt előbb az Akadémia tiszteleti tagja, majd igazgatósági tagja lett, így akadémiai elnöksége nem számított váratlannak. Megválasztá-

¹⁹ Eötvös 1890. 326–327.; Eötvös 1891. 324–325.; Eötvös 1895.; Eötvös 1898.; Szentgyörgyi 1973. 86–97.; Pach–Vörös 1975. 153–155., 158–159., 161–162.

²⁰ Eötvös 1891. 321.; Eötvös 1900.; Szentgyörgyi 1973. 97–98.; Pach–Vörös 1975. 163–168.

sát a politikai válság kellős közepén az ellenzéki sajtó hevesen támadta, attól tartva, hogy a politikának szolgáltatja ki az intézményt. Berzeviczy elnöki programjában az Akadémia társadalmi elismertségét akarta növelni, illetve pénzügyi forrásait kiegészíteni. Ezt a háború kitöréséig sikerült is megoldania, részben a költségvetési dotáció, részben pedig az alapítványi támogatások növelésével. A háborút követő inflációban azonban a vagyon értékpapírokból és hadikötvényekben lévő része elinflálódott, a Tanácsköztársaság pedig az intézmény működését is felfüggesztette. Az anyagi gondok majd csak a Vigyázó-vagyon átadásával oldódtak meg. Berzeviczy rekorder hosszú elnökségének nagyobb része esett a háború utáni időszakra, újjáélesztette az intézményt, szoros kapcsolatot alakított ki Klebelsberg Kuno miniszterrel, és saját tudományos munkássága is jórészt erre a periódusra esett. A háborús vereség és a forradalmak után ismét a nemzeti és konzervatív szemlélet erősödött meg az Akadémián, illetve a hangsúly a humán- és társadalomtudományokra helyeződött át. Berzeviczy elnöksége kezdetétől szívesen emlegette a nemzet kultúrhivatását és kulturális fölényét, illetve azt, hogy a tudományok művelése mellett a nemzeti irodalmat sem hanyagolhatja el az Akadémia. Ezzel a kijelentéssel azonban természet tudós alelnökei, Wartha Vince és Ilosvay Lajos még a dualizmus idején sem értettek egyet, akik védtek az Akadémia tudományosságát, sőt az utóbbi azt is kifejtette, hogy az egész tudományos életet az Akadémiának kellene irányítania, mert a tudomány többé már nem magányos tudósok egyéni teljesítményén alapul. Érzékelhetően a dualizmus hosszú évtizedei alatt átalakult a szaktudósok tudományfelfogása és a tudósi szerepről kialakult álláspontja.²¹

Az erősödő nemzetpolitikai törekvéseket az is mutatja, hogy az Eötvös-centenárium alkalmából, 1913-ban elmondott beszédében Berzeviczy már az 1868-as nemzetiségi törvényt is óvatos bírálatban részesítette, mert abban szerinte több volt a nemzetiségek egyenjogúsítását biztosító intézkedés, mint az állami és nemzeti egységet leginkább kifejező államnyelv jogainak rögzítése. Eötvös miniszteri tevékenységét úgy értékelte, hogy nem annyira az oktatási, mint inkább a nemzetiségi és felekezeti kérdések kötötték le. Mégis többet foglalkozott közoktatási koncepciójával és törvényeivel. Berzeviczy szerint Eötvös a nemzetiségek teljes egyenjogúságára törekedett, mert azt hitte, hogy a teljes szabadság az erősebbnek kedvez. Ezek a reményei nem teljesültek, elsősorban a nemzetiségi vezetők folyamatos sérelmi politikája és elzárkózása miatt, amely a magyarságot viszont arra ösztönözte, hogy megvonja a nemzetiségektől a törvényben biztosított előnyöket. Egy újabb centenárius alkalmával, 1917-ben másik elődjéről, Trefort Ágostonról is megemlékezett, akinek kultúrpolitikai tevékenységét szintén részletesen bemutatta, kiemelve a felsőoktatás fejlesztése, az orvos- és természettudományos képzés terén szerzett érdemeit. Sokirányú érdeklődését, széleskörű olvasottságát és műveltségét, „polihisztor-ságát” vagy „ezermesterségét” megvédte az akkori szakszerűsége törekvő tudományfelfogással szemben. Berzeviczy értelmezésében Trefortot is a magyar állam és magyar kultúra szeretete vezette, s tudta, hogy a magyar elem uralmának feltétele a kulturális emelkedés és a tudományok fejlesztése, amiért valódi cselekvő politikusként sokat tett. Heinrich Gusztáv főtitkár szorgalmazására 1914-ben megalakult a Balkáni Bizottság az Akadémián, amely pályázatokkal inspirálta a térség történelmének és nyelvi viszonyainak kutatását, a magyar külpolitikai és hatalmi törekvések támogatására.²²

²¹ Szentgyörgyi 1973. 113–125.; Pach–Vörös 1975. 180–186.; Gali 2023.

²² Berzeviczy 1913. 546–547.; Berzeviczy 1917.; Szentgyörgyi 1973. 115–116., 118–119.; Pach–Vörös 1975. 183., 185.; Grósz 2023. 282.

Az Akadémia a dualizmus korában is megmaradt fontos nemzeti intézménynek, ezért a politika mindig is kiemelten kezelte, nem véletlen, hogy reprezentatív vezetői pozícióiba is elsősorban politikusok kerültek. Tevékenysége nem korlátozódhatott a szűken vett civil szférára, nem maradhatott tisztán tudományos szakmai szervezet, hiszen költségvetési támogatásban is részesült, amely azt is jelentette, hogy a kormányzat által rátestált feladatokat is el kellett látnia, illetve a közszféra elvárásainak is meg kellett felelnie. Ez az ambivalens helyzet végigkísérte az Akadémia dualizmus kori történetét, miközben jelentősen megváltozott a tudomány társadalombeli helyzete, a tudományos kutatásokat biztosító infrastruktúra, illetve a tudósi habitusról és szerepekről kialakult felfogás.

György Miru

Politicians and Scholars: The Academy during the Era of Dualism

The present article reviews the history of the Hungarian Academy of Sciences during the era of Dualism. Rather than focusing merely on institutional history, however it outlines the most significant organizational reforms, it seeks to shed light on the values, concepts of science and the sense of mission which defined the operation of the Academy through studying how its leaders interpreted their roles. During this period, the Academy was also led mainly by politicians, albeit such politicians well versed in the world of science. Although the presidents themselves did not determine the science policy of the era, they played a major role in deciding whether the Academy should prefer linguistic and literary tasks or represent the interests of more narrowly defined scientific disciplines. They also faced the challenge that an institution oriented more toward specialized sciences no longer attracted the same level of public interest as it had when it was still striving for national goals, and they had to shape the institution's relationship with the dynamically developing university sphere.

Szakirodalom

- Bárány 2023. Bárány Zsófia: „Akadémiánk tudós, szeretetreméltó főtitkára” In: A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai. Szerk.: Szilágyi Adrienn. Bp., (2023). 262–268.
- Berzeviczy 1913. Berzeviczy Albert: Bárány Eötvös József mint culturpolitikus. In: Akadémiai Értesítő. Szerk.: Heinrich Gusztáv. XXIV. Bp., (1913). 541–553.
- Berzeviczy 1917. Berzeviczy Albert: Trefort Ágoston emlékezete születésének 100-ik évfordulója alkalmából. In: A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XVII. k. 14. sz. Bp., (1917). 291–311.
- Cieger 2008. Cieger András: Lónyay Menyhért 1822–1884. Szerepek – programok – konfliktusok. Bp., 2008.
- Cieger 2023. Cieger András: „A tudomány hatalom, s ez igaz, de nagyhatalommá csak akkor válik, ha az a nép tulajdonává lett”. In: A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai. Szerk.: Szilágyi Adrienn. Bp., (2023). 56–64.
- Czinege 2023. Czinege Szilvia: Az Akadémia megalapítója. In: A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai. Szerk.: Szilágyi Adrienn. Bp., (2023). 24–32.
- Deák 2023. Deák Ágnes: „Jelszó: »nemzeti műveltség és művelt nemzeti-ség«”. In: A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai. Szerk.: Szilágyi Adrienn. Bp., (2023). 34–42.
- Eötvös 1867a. Elnök báró Eötvös József beszéde. (1867. január 28.) In: A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei. XI/VII. Bp., (1867). 4–16.
- Eötvös 1867b. Elnök báró Eötvös József beszéde. (1867. január 31.) In: A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei. XI/VIII. Bp., (1867). 3–6.
- Eötvös 1868. Elnök báró Eötvös József beszéde. (1868. március 21.) In: A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei. XI/IX. Bp., (1868). 3–6.
- Eötvös 1870. Eötvös József: Elnöki megnyitó beszéd. (1870. május 28.) In: A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei. XIII/V. Bp., (1870). 3–5.
- Eötvös 1889. Eötvös Loránd: Elnöki megnyitó beszéd. (1889. június 24.) In: A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője. XXIII/IV. Bp., (1889). 145–149.

- Eötvös 1890. Eötvös Loránd: Elnöki megnyitó beszéd. (1890. május 11.) In: Akadémiai Értesítő. Szerk.: Szily Kálmán. I. Bp., (1890). 325–335.
- Eötvös 1891. Eötvös Loránd: Elnöki megnyitó beszéd. (1891. május 10.) In: Akadémiai Értesítő. Szerk.: Szily Kálmán. II. Bp., (1891). 321–325.
- Eötvös 1895. Eötvös Loránd: Elnöki megnyitó beszéd. (1895. május 12.) In: Akadémiai Értesítő. Szerk.: Szily Kálmán. VI. Bp., (1895). 321–325.
- Eötvös 1898. Eötvös Loránd: Elnöki megnyitó beszéd. (1898. május 8.) In: Akadémiai Értesítő. Szerk.: Szily Kálmán. IX. Bp., (1898). 269–272.
- Eötvös 1900. Eötvös Loránd: Elnöki megnyitó beszéd. (1900. május 6.) In: Akadémiai Értesítő. Szerk.: Szily Kálmán. XI. Bp., (1900). 289–292.
- Fraknói 1885. Fraknói Vilmos: Jelentés a M. Tud. Akadémia 1884–85. évi munkálkodásáról. In: A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei. XVII/III. Bp., (1885). 5–17.
- Gál 1969. Gál István: John Stuart Mill magyar kapcsolatai. In: Filológiai Közlöny, 15. (1969) 1–4. sz. 211–220.
- Gali 2023. Gali Máté: Az Akadémia „márványarcú” elnöke. In: A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai. Szerk.: Szilágyi Adrienn. Bp., (2023). 90–98.
- Gángó 2006. Gángó Gábor: Eötvös József uralkodó eszméi. Kontextus és kritika. Bp., 2006.
- Gángó 2023. Gángó Gábor: Irodalmi nyelvvédelem és modern tudományosság között. In: A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai. Szerk.: Szilágyi Adrienn. Bp., (2023). 44–53.
- Gángó 1998. Gángó Gábor: Trefort Ágoston és Lónyay Menyhért Eötvös- emlékbeszéde, 1872. In: Aetas, 13. (1998) 2–3. sz. 203–215.
- Grósz 2023. Grósz András: Fumigo mundum! In: A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai. Szerk.: Szilágyi Adrienn. Bp., (2023). 278–285.
- Ilonszki 2009. Ilonszki Gabriella: Képviselők és képviselet Magyarországon a 19. és 20. században. Bp., 2009.
- Lónyay 1871. Lónyay Menyhért: Elnöki megnyitó beszéd. (1871. május 20.) In: A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei. XIII/VII. Bp., (1871). 3–11.
- Lónyay 1872. Elnök gróf Lónyay Menyhért beszéde. (1872. január 2.) In: A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei. XIII/VI. Bp., (1872). 3–16.

- Pach–Vörös 1975. A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975. Szerk.: Pach Zsigmond Pál – Vörös Antal. Bp., 1975.
- Mann 1982. Mann Miklós: Trefort Ágoston élete és működése. Bp., 1982.
- Miru 2023. Miru György: A kulturális innováció irányítója és az emlékbeszédek specialistája. In: A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai. Szerk.: Szilágyi Adrienn. Bp., (2023). 66–75.
- Schwarczwölder 2023. Schwarczwölder Ádám: Az első természettudós elnök. In: A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai. Szerk.: Szilágyi Adrienn. Bp., (2023). 78–88.
- Trefort 1881. Trefort Ágoston: Emlékbeszédek és tanulmányok. Bp., 1881.
- Trefort 1883. Trefort Ágoston: B. Eötvös József „A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra” című munkájáról. In: Értekezések a társadalmi tudományok köréből. VIII. Szerk.: Pesty Frigyes. Bp., (1883). 3–11.
- Trefort 1885. Trefort Ágoston: Emlékbeszéd gróf Lónyay Menyhért akadémiai elnök fölött. (1885. május 31.) In: A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei. XVII/III. Bp., (1885). 18–27.
- Trefort 1886. Trefort Ágoston: Elnöki megnyitó beszéd. (1886. május 9.) In: A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei. XVII/IV. Bp., (1886). 1–5.
- Trefort 1887a. Trefort Ágoston: Elnöki megnyitó beszéd. (1887. május 15.) In: A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei. XVII/V. Bp., (1887). 3–6.
- Trefort 1887b. Trefort Ágoston: Ujabb emlékbeszédek és tanulmányok. Bp., 1887.
- Trefort 1888. Trefort Ágoston: Elnöki megnyitó beszéd. (1888. május 6.) In: A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei. XVII/VI. Bp., (1888). 1–3.
- Vaderna 2023. Vaderna Gábor: A magyar tudomány szorgos munkása. In: A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai. Szerk.: Szilágyi Adrienn. Bp., (2023). 236–242.
- Soós 2023. Soós István: Hagyomány és újítás. In: A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai. Szerk.: Szilágyi Adrienn. Bp., (2023). 244–251.
- Szentgyörgyi 1973. Szentgyörgyi Mária: Célkitűzések és reformtörekvések a Magyar Tudományos Akadémián 1831–1945. Bp., 1973.
- Zárug 2021. Zárug Péter Farkas: Tudós-politikusok kora. Az MTA elnökök politikusi mintája a dualizmusban. Bp., 2021.